

(Opsætningen af webartiklen er anderledes end i den trykte udgave, men tekst og figurers placering i forhold til sidetal er den samme.)

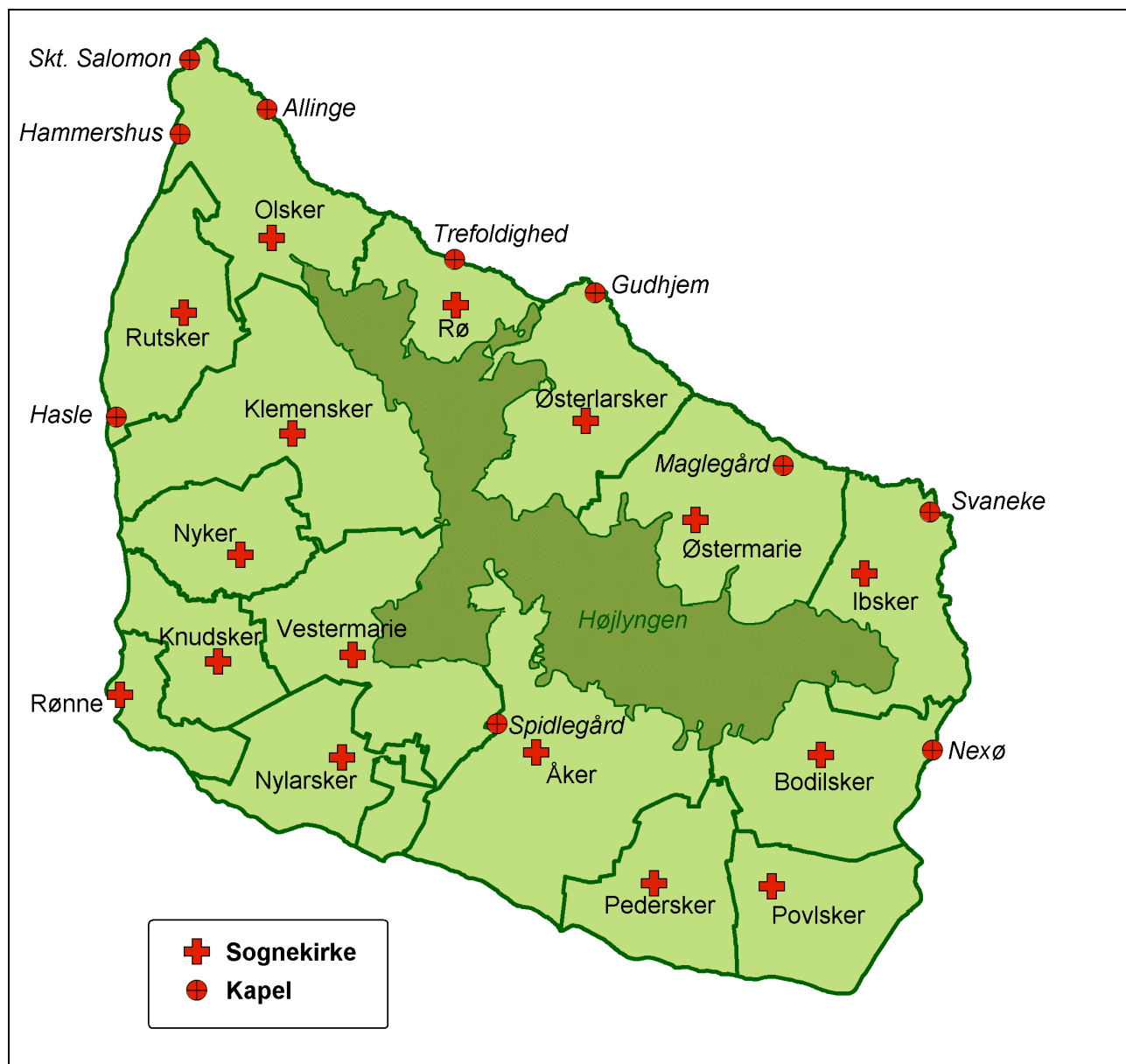
Skt. Salomons Kapel

- mulige spor efter dominikanere på middelalderens Bornholm

Hvis man taler om middelalderkirker på Bornholm vil de fleste ikke-bornholmere nok først og fremmest tænke på øens fire berømte rundkirker. Men der har været mange andre interessante kirker på middelalderens Bornholm. Helt præcist havde øen 26 kirker i alt, så vidt vi da kender til dem (se figur s. 119). 16 af kirkerne var egentlige sognekirker og de resterende 10 havde formel status af »kapeller«, altså indviede kirkehuse, som ikke var sognekirker, men hvor der alligevel foregik kirkelige handlinger i forskellige sammenhænge.

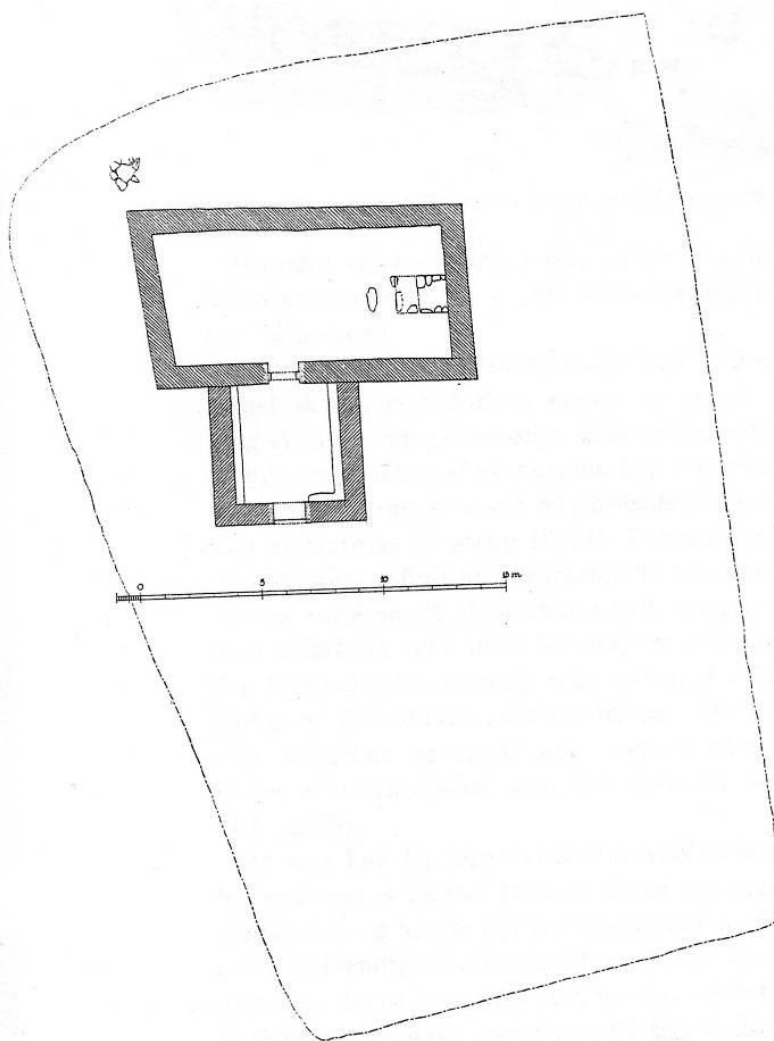

Der findes ganske få bevarede kirkeruiner fra middelalderen i Danmark. En af dem, »Skt. Salomons Kapel«, findes på Bornholms nordspids. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

Kirker og sogne på middelalderens Bornholm. Købstadssognene omkring Hasle, Allinge, Svaneke, Nexø og Gudhjem er først udskilt fra de respektive landsogne i nyere tid. Også Rønne menes oprindeligt at have hørt til et landsogn, formentlig Knudsker sogn, hvorfra det blev udskilt i senmiddelalderen. Middelaldersognenes grænser er på kortet rekonstruerede ud fra nutidens sognegrænser og skal ikke tages alt for troende; det præcise grænseforløb kan udmærket have ændret sig i den mellemliggende periode. Dette gælder ikke mindst på det indre af øen, hvor den såkaldte højlyng siden Arilds tid havde udgjort et fælles græsningsareal for hele øen, og dermed lå uden for sognene. Udstrækningen af Højlyngen er her rekonstrueret ud fra Videnskabernes Selskabs Kort fra 1805. Først i 1832-48 blev Højlyngen inddraget i sognestrukturen og fordelt imellem de tilstødende sogne, hvortil flere af de mindre kystsogne blev tildelt enklaver af det gamle fællesområde.

Det er om et af disse bornholmske middelalderkapeller, at denne artikel handler. På Bornholms nordspids, på vestsiden af klippepartiet Hammeren ganske tæt ved kysten, lå i middelalderen en kirke, der blev kaldt Skt. Salomons Kapel. Ruinen af kirkebygningen ligger der endnu og giver indtryk af kapellets udseende og størrelse, som har været ganske typisk for senmiddelalderens gudshuse. Der har fra begyndelsen været tale om en forholdsvis enkel bygning i rektangulær form i længderetningen øst-vest.¹ Til denne er der senere tilføjet et våbenhus omkring indgangen på kirkens sydside. Hovedbygningen er et såkaldt ”langhus”, hvor kor og skib går ud i ét, en byggestil, der kendetegner kirkebyggeri i 1300-tallet; inden da ville man normalt gøre koret smallere og lavere end skibet. I udvendige mål var kirken knapt 7½ m bred og 13-14 m lang; pga. en skæv vestgavl er sydmuren kortere end nordmuren.

Grundplan over Skt. Salomons Kapel, der foruden selve kirkebygningen viser beliggenheden af den stensatte Skt. Salomons Kilde. Den stiplede linie indikerer forløbet af det omkransende kirkegårdsgærde. Tegning af Elna Møller i Danmarks Kirker (Bornholm) s. 331.

¹ Information om kirkebygningen er, hvor andet ikke er anført, hentet fra *Danmarks Kirker : Bornholms Amt* (DK) fra 1954, hvor Salomons kapel er beskrevet s. 329-334. Vor viden om kirkebygningen stammer fra Nationalmuseets udgravning og undersøgelse af stedet i 1923 under ledelse af P.C. Hauberg, hvorefter den da noget medtagne kirkeruin blev restaureret til det udseende, den har i dag.

Indgangen til kapellets våbenhus set fra syd. Det bemærkes, at døråbningen er spidsbuet på ydersiden og bredbuet på indersiden. Mens døren, utvivlsomt ligesom de længst forsvundne vinduer, er muret op i brændte teglsten ("munkesten"), så er murene i øvrigt opført i groft tilhugne kampesten, hvorimellem sprækker er fyldt ud med brokker af teglsten. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

Kirkens mure var opført i groft tilhugne kampesten suppleret med brokker af middelalderens brændte mursten, de såkaldte "munkesten". Muren har været ca. 1 m bred, hvilket har givet et indvendigt rum af omkring 5½ meters bredde og 11-12 m langt, dvs. et indre fladeareal på godt 63 m². Lokalhistorikeren Marius Kofoed Zahrtmann kunne i 1913 på den baggrund regne sig frem til, at kirken har kunnet rumme 120 mennesker.² En sådan beregning forudsætter imidlertid et kendskab til brugen af middelalderens kirkerum, som historikere af i dag slet ikke tør hævde at have. Men under alle omstændigheder kan det fastslås, at kapellet på Bornholms nordspids har været jævnstort med mange af samtidens landsbysognekirker i Skåne og på Sjælland. Det var altså langt fra noget lille uanseeligt kapel, som Skt. Salomon havde på Bornholm.

Koret var indrettet i østenden af langhuskirken, hvilket i dag ses af resterne af alterbordets fundament tæt ved østgavlen. Fund af knust glas indikerer, at kirken har haft tre vinduer: et i sydmuren tæt ved østenden og koret, et midt i nordmuren og et i vestgavlen. Indgangen til kirken gik gennem en dør lidt vest for midten i sydmuren, hvorom der lidt senere end opførelsen af selve langhuset er blevet tilføjet et våbenhus. Indgangsdøren til våbenhuset er lidt speciel, idet døråbningen er spidsbuet på ydersiden og bredbuet på indersiden, to stilarter, der begge henhører

² Zahrtmann 1913, 129.

»gotikken« fra perioden 1300-1550. Forhold ved hovedbygningens materialer og murteknik svarer endvidere til en udbygning af kirken i Rønne, der kan dateres til første halvdel af 1300-tallet, hvorfor opførelsen af kapellet på Hammeren også traditionelt henføres hertil. Denne datering støttes ydermere af fund af 12 mønter i kirkens gulv, hvoraf de syv daterbare stammer fra perioden 1300-1379; der er i øvrigt tale om fire skånske og otte tyske og polske mønter. Gulvet var lagt i fliser og teglsten, foroven var kirkerummet afgrænset af et fladt træloft, og hele bygningen har været dækket af et teglstenstag med såkaldte »munke og nonner«-tagsten.

Kirken har ligget på en grund, der har været omkranset af et stengærde. Nogen kirkegård i traditionel forstand synes der ikke at være tale om, idet der ikke er fundet spor efter middelalderlige grave på det indgærdede område. Efter middelalderen er stedet derimod brugt som gravplads i sjældne tilfælde, formentlig til brug for ilanddrevne, afsjælede legemer. Adgang til kirkegården har gået gennem en åbning i gærdets sydside. Inden for denne indgang er der fundet spor efter en lille bygning, sandsynligvis et træskur stående på et fundament af sten. På en plan over området fra 1820 er huset indtegnet og benævnt »Munkebolig«.

Udsnit af original-1-kort over Allinge-Sandvigs markjorder fra perioden 1826-1860. På kysten lidt til højre for midten ses indtegnet »Salomons Capels Ruin« og umiddelbart nord herfor i mellem klipperne findes »Kapels-Havn«, mens »Kraukaase-Havn« ligger lidt længere nede ad kysten. Bemærk bunden af kompasspilen, der angiver retningen af nord; kortet »hælder« altså mod øst. © Kort & Matrikelstyrelsen.

Så meget kan siges om kirken på Hammeren ad arkæologiens og bygningshistoriens vej. Fra nyere tids skriftlige og kartografiske kilder kan vi desuden fastslå, at kirken konsekvent betegnes som »Salomons Kapel« (som f.eks. på illustrationen s. 122). Dermed kan vi med rimelig sikkerhed identificere kirkeruinen med ældre skriftlige omtaler af et sådant Salomons Kapel, også selvom disse ikke er ledsaget af tydelige stedsangivelser.

Den ældste bevarede omtale af kirken er fra 3. februar 1379, hvor ærkebiskop Niels Jonsen testamenterede en sølvske til Skt. Salomons Kapel: »*Item capelle sancti Salomonis ibidem* [dvs. in *Borandaholmis*] *unum coclear argenteum.*«³ Niels Jonsen var ærkebiskop i Lund, til hvilket ærkestift middelalderens Bornholm hørte, og han har sandsynligvis kendt personligt til kapellet, idet han ligesom de øvrige lundebisper yndede at opholde sig på den nærliggende bispeborg Hammershus. Det var da også på Hammershus, at testamentet blev nedfældet få dage før hans død. Det lokale tilhørsforhold fremgår bl.a. af, at han umiddelbart forinden i testamentet på samme måde havde betænkt Olsker Kirke med en sølvske, en ære, der ikke tilfaldt nogen af øens øvrige kirker eller kapeller.⁴ Som det fremgår af oversigtskortet s. 119, hørte Skt. Salomons Kapel ligesom resten af Hammeren i middelalderen under Olsker Sogn.

Kapellet omtales ikke igen i noget skrift bevaret fra middelalderen. Næste omtale er fra provsten Jens Pedersens præsteindberetning om bl.a. de gejstlige forhold på Bornholm anno 1624. Her vidste han at berette, at »*Der findes et stort, øde kapel ud med havet, Sankt Salomon, hvor prædiken holdtes i fordums dage, som menes for fiskerne.*«⁵ Næste omtale refererer til året 1648, om end den først er viderebragt et århundrede senere i den bornholmske amtmand Johan Christian Urnes optegnelser fra midten af 1700-tallet. Uvist hvorfra han havde sin viden, så kunne amtmanden berette, at i år 1648 lod byfogeden i Sandvig nedtage træloftet på Salomons Kapel, hvis tømmer han i stedet benyttede andetsteds, og dertil lod han kapellets klokke overføre til kirken i Allinge.⁶ Umiddelbart er der intet der taler imod Urnes hævdede viden. Arkæologiske genstandsfund inde i kirken indikerer, at den endnu har haft tag i starten af 1600-tallet,⁷ og en lille kirkeklokke dateret til 1400- eller starten af 1500-tallet findes endnu i tårnet på Allinge Kirke.⁸ Når Peder Resen i det bornholmske bind af hans *Atlas Danicus* fra 1670'erne ikke har noget at melde om Salomons Kapel, kan det yderligere understøtte, at kapellet på hans tid blot har været at regne for en lyngbegroet, hengemt ruin. Helt dækket af lyng og buske var det dog ikke, idet kapellet omtales som søkendingsmærke på Bornholms nordspids i en navigationsrapport af Bagge Wandel fra 1676, som Resen medtog som tillæg til sit atlas,⁹ ligesom kapellet også er afmærket på Wandels samtidige kort over Bornholm, som Resen synes kraftigt inspireret af ved udarbejdelsen af sit bornholmerkort.¹⁰ I 1745 beskrev førnævnte amtmand Urne bygningen som »et forfaldent kapel«,¹¹

³ *Diplomatarium Danicum* (DD) og *Danmarks Riges Breve* (DRB) 4. rk. bind I nr. 484.

⁴ Den bornholmske Skt. Jørgensgård for spedalske, der sandsynligvis lå i Åker sogn, fik dog et par messeklæder, mens samtlige øens sognepræster blev betænkt samlet under ét med en prædikensamling og afståelse af et års bispeafgifter.

⁵ Efter Zahrtmann 1913, 131.

⁶ Efter Zahrtmann 1913, 131-132; Zahrtmann i Trap 1921, 614; og Bulmer 1926, 122.

⁷ DK, 333.

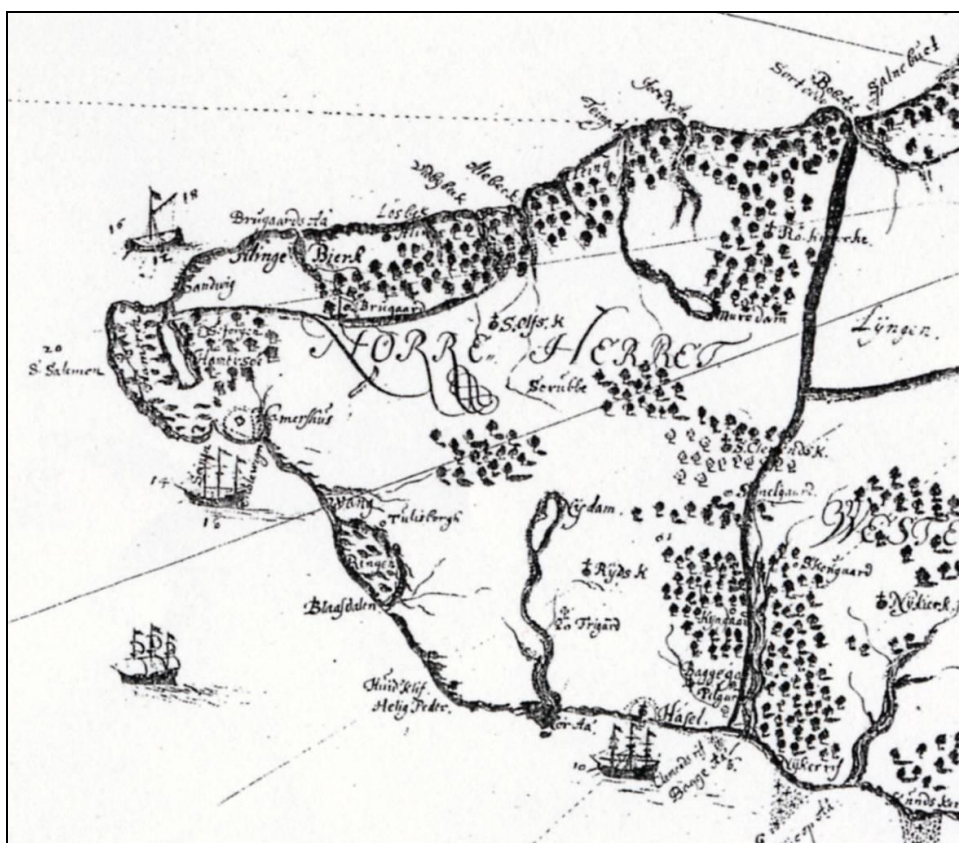
⁸ Uldall 1906, 134.

⁹ Resen 1670-80, 71.

¹⁰ Wandels kort over Bornholm er udgivet i *Bornholmske Samlinger* bd. 12, 84-85; Resens kort i Resen 1670-80, 4-5.

¹¹ Urne 1745, 79.

og bedre fik ruinen det ikke i starten af 1800-tallet, hvor sten fra murene blev anvendt til opførelsen af det nærliggende Allinge Batteri i forbindelse med Englandskrigene.¹² Den med ældre tiders forhold tilsyneladende ganske velinformerede amtmand Urne kunne i 1745 desuden supplere den hidtil overleverede viden om Skt. Salomons Kapel med oplysningen om, at »..derved skal efter Fortælling een Deel Huse have staaet og været en Præst ved samme Capelle.«¹³ Da Laurids de Thurah i sin »omstændelig og tilforladelige beskrivelse« af Bornholm fra 1756 formulerede samme viden, som han utvivlsomt havde fra korrespondance med Urne, hed det, at »Dette Capelle skal i forrige Tider have haft sin egen og særdeles Præst.«¹⁴

Udsnit af Bagge Wandels søkort over Bornholm fra 1676 med »S. Salomon« længst mod venstre; bemærk at den geografiske orientering af kortet er forskudt, således at nord skal søges i kortets øverste venstre hjørne. Fra Bornholmske Samlinger bind 12, s. 84-85 (indskudt).

Når Laurids de Thurah overhovedet inddrog Skt. Salomons Kapel i sin beretning var det i øvrigt ikke så meget selve kapellet, han fandt interessant, som det kildevæld, der i hans tid havde udspring tæt derved: »Salomons-Kilde paa Hammern, ikke langt fra Stranden, udvældende af et Grav-Sted.«¹⁵ Til historien om Skt. Salomons Kapel hører således også Salomons Kilde, der ifølge de Thurah »..endnu har meget sødt og klart rindende Vand, som de Søfarende som oftest, naar de komme paa denne Kant, tage Forraad med sig paa deres Skibe.«¹⁶ Også Bagge Wandels allerede

¹² Dette berettes af den lokale sognepræst L.A. Hjorth i en præsteindberetning fra 1807. *Danske præsters indberetninger (Bornholm...)*, 15.

¹³ Urne 1745, 79.

¹⁴ Thurah 1756, 33. Laurids de Thurah synes at have trukket betydeligt på hjælp fra J.C. Urne (Rohmann 1957, 63-64).

¹⁵ Thurah 1756, 33.

¹⁶ Thurah 1756, 108-109.

omtalte navigationsrapport fra 1676 kunne berette, at »...ved St. Salomons Capel ved Hameren hos Søen er en herlig fersk Kilde at faa Wand af; Dog saa meget at den kand tilstreke.«¹⁷ Kilden skal uden tvivl findes i det endnu eksisterende, delvist aktive kildevæld under kirkens sydvestlige hjørne, der er ført hen til en stensat brønd umiddelbart nordvest for kirken; kilden synes således nærmest at løbe langs vestmuren, hvilket måske forklarer dennes skæve retning.¹⁸

I moderne tid har man tillagt Salomons Kilde helbredende og hellig kraft, men bortset fra selve dens beliggenhed ved kirken, kendes der reelt ingen mundtlige eller skriftlige traditioner for noget sådan. Eftertidens ofte entusiastiske jagt på middelalderlig overtro har uden konkrete belæg ført mangen kilde tilbage »til gammel tid«, men i princippet behøver mange af disse ”helligkilder” - inklusive den ved Skt. Salomons Kapel - end ikke at have eksisteret i middelalderen. Også efter middelalderen har danskerne helt frem til 1800-tallet været flittige til at knytte religiøsitet og overtro til alskens naturfænomener. Salomons Kilde kan både historisk og geologisk set sagtens først være udsprunget efter middelalderen og blot have fået navn efter kapellet. Umiddelbart er der intet ved kildens stensætning, der gør den mulig at datere. Det forhold, at kilden tilsyneladende har fremtvunget en særegen skævhed i kirkens vestgavl, understøtter imidlertid kraftigt, at kilden formodentlig *har* eksisteret ved kirkens opførelse. Dermed ikke sagt, at kildens vand nødvendigvis har været anset af kirkens brugere for helligt og/eller helbredende.¹⁹

Hvilket formål tjente Skt. Salomons Kapel?

Så meget – eller lidt – foreligger af konkret viden om Skt. Salomons Kapel på Bornholm. Men hvorfor blev der anlagt et kapel heroppe på Hammeren tæt ved kysten engang i starten af 1300-tallet, og hvad blev det brugt til? Herom melder hverken de skriftlige eller de arkæologiske kilder noget. Eftertidens historikere har derfor fra tid til anden forsøgt at komme med kvalificerede gæt herpå. De første fremlagte formodninger om kapellets brug stammer fra midten af 1700-tallet, hvor middelalderkapellet formentlig havde ligget øde hen i mere end 200 år. Amtmanden J.C. Urne kunne forklare den ensomt beliggende kirke med, at der ifølge gamle fortællinger engang havde stået »en del huse« ved kapellet.²⁰ Andetsteds udbyggede han i 1756 fortællingen med, at det faktisk var byen Sandvig, der oprindeligt havde ligget oppe ved kirken på Hammeren, men at resten af byen efter en brand i fordums tid var blevet flyttet ned på sin nuværende plads.²¹ Skt. Salomons Kapel var altså kirke for et »Gammel Sandvig«. Denne forklaringstese har imidlertid ikke fået noget opbakning i eftertiden.

¹⁷ Resen 1670-80, 73.

¹⁸ DK, 333.

¹⁹ Målinger foretaget i forbindelse med udgravningen i 1923 viste en lille grad af radioaktivitet i vandet (Bulmer 1926, 119).

²⁰ Urne 1745, 79.

²¹ Efter Zahrtmann i Trap 1921, 562; og Bulmer 1926, 120.

Laurids de Thurah så den hosliggende kilde som årsagen til kapellets opførelse, således at det »..formodentlig i de Papistiske Tider er opbygget til deres Andagt, som ofte søgte til den derved værende herlige og fortreffelige Kilde...«.²² Thurah nævner intet om, at kilden opsøgte for sin eventuelle helbredende kraft, snarere tillagde han den en ren forsyningsmæssig værdi for de forbigående søfolk. Kirken synes ifølge Thurah anlagt med det formål, at når folk havde fået slukket deres fysiske tørst, kunne de passende efterfølgende også få dækket deres åndelige behov.

I tiden omkring udgravningen i 1923 var især to lokalhistorikere interesserede i kapellets mulige historie. Advokaten Johan Bulmer mente at det var kilden, der havde skabt kirken.²³ Salomons Kilde måtte være at regne for en af middelalderens mange helligkilder, hvortil bornholmerne valfartede for at nyde godt af vandets helbredende og beskyttende kraft; især omkring Skt. Hans aften, kunne Bulmer levende beskrive, hvordan der festedes omkring kilden. Og det var som hus for den religiøse dyrkelse af denne helligkilde, at Skt. Salomons Kapel skulle være opført, muligvis betjent med sognepræsten fra Olsker eller en kapellan fra Hammershus. Selv den sølvske, som ærkebispens skænkede kapellet i 1379, kunne Bulmer finde funktion for i sin hypotese: »..Kilden kunne ledes ind i en Kumme (Skaal, Font) i Kapellet, og herinde har man altsaa gjort Brug af Vandet og derved maaske benyttet den foran nævnte Sølvskæ.«²⁴ Som kapellets sandsynlige bygherre udpegede han ærkebiskop Jens Grand (1290-1302), en hyppig beboer på Hammershus, hvorfra kildekapellet af Bulmer tænkte bestyret.

Johan Bulmers samtidige medinteresserede i Skt. Salomons Kapels historie, lægen Marius Kofoed Zahrtmann, erkendte betydningen af en helligkilde ved kapellet, men mente dog ikke, at den alene kunne forklare kapellets opførelse: »..næppe noget Steds byggedes et Stenkapel ene for en enkelt Aarsdags flygtige Kildegæster.«²⁵ I stedet fandt han, at forklaringen på Bornholms ensomt beliggende kystkapeller skulle søges i senmiddelalderens betydelige sildefiskeri: »Aaret rundt, fra Paaske til Allehelgen, har der saaledes i Middelalderen været travl Færdsel fra og til alle de smaa Skærhavne, fra Kragkaas og Frennehavn, af Landets Bønder, som ved Hjemkomsten have takket Sankt Salomon og Hellig Anders for gævn Sejlads og godt Købmandsskab, inden de hastede hjem til deres Gaarde. Og i to Maaneder af Aaret, fra September til ind i November, har her været Trængsel.« Denne særlige

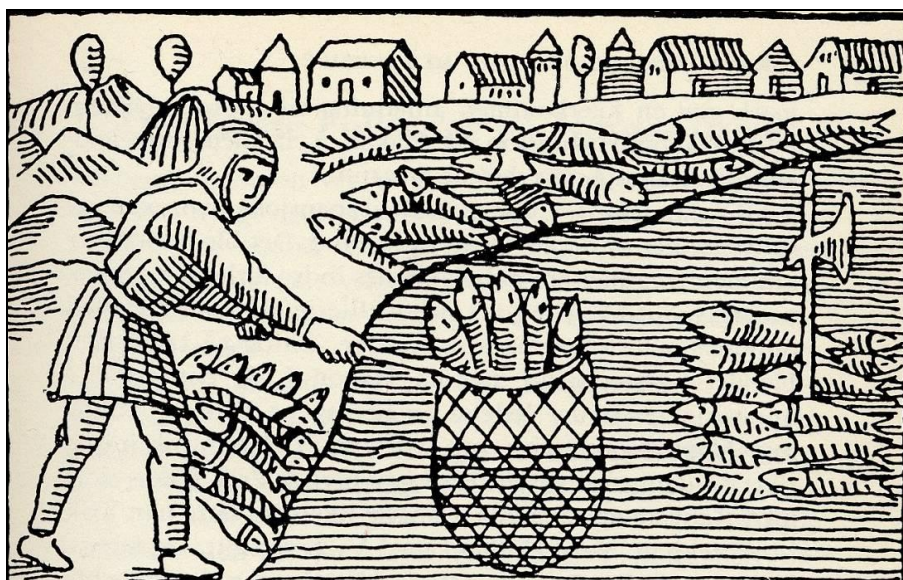
²² Thurah 1756, 108.

²³ »Der kan næppe være Tvivl om, at det er den ved Kapellet værende Kilde (lille Brønd), der afgørende har begrundet Opførelsen af Salomons Kapel. Kilden har altsaa uden Tvivl været en af Middelalderens hellige Kilder, som Folk har valfartet til for ved Hjælp af dens Vand at finde Helsebod for Sygdomme, og Kapellet maa saaledes antages at have tjent til gudeligt Brug, naar Folk paa bestemte Dage - især Sankt Hans Aften - i Talrighed indfandt sig ved Kilden. Ved saadanne Lejligheder kan Præsten fra Ols Kirke eller en Gejstlig fra Hammershus være kommet tilstede ved Kapellet og have prædikeret og i det hele ledet de religiøse Handlinger ved Kildedyrkelsen. Der er vel ogsaa ved saadanne Lejligheder kommet Handelsfolk tilstede ved Kapellet for at afsætte visse Ting, ligesom der maaske er holdt Beværtning ved Klippevæggene nær Naturhavnen "Kraukaas"...« Bulmer 1926, 118.

²⁴ Bulmer 1926, 119. En sådan kumme på indersiden af muren ud for en åbning i samme kunne ganske vist konstateres af P.C. Hauberg ved undersøgelsen af ruinen i 1923, men både han og eftertidens bygningskyndige vurderede, at dette arrangement sandsynligvis ikke var oprindeligt (DK, 334).

²⁵ Zahrtmann 1913, 152.

trængsel om efteråret hang ifølge Zahrtmann sammen med de store sildemarkeder, som hansestædernes udsendte fiskere og købmænd holdt rundt langs kysterne af den vestlige Østersø.²⁶ At hanseflåden også søgte sildemarkeder på Bornholm levner kilderne ikke tvivl om, men præcis hvor dette foregik, fremgår sjældent tydeligt. Ikke desto mindre gik Zahrtmann så vidt som at udpege hansestæderne som kystkapellernes sandsynlige bygherrer og primære brugere,²⁷ for Skt. Salomons Kapels vedkommende endda udspecificeret til stæderne Braunsberg, Elbing og Danzig,²⁸ der havde en særlig tilknytning til Allinge-Sandvig: »...her laa deres Købmænd og fangede og saltede Sild efter gammel Sædvane; her paa Allinge Sognestrand, om end tre Kilometre fra den nuværende Købstad, ligger ogsaa Kragkaas Skærhavn med Salomons Kapel, og omkring dette opsloges sikkert Købmændsboderne paa Stædernes nu sanddækkede Fed.«²⁹ Foruden de tre nævnte mindre hansestæder vides også Hanseforbundets større byer som Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund og Greifswald at have udsendt fiskere og købmænd til senmiddelalderens bornholmske sildemarkeder.³⁰ Tilmed tidspunktet for kapellets nedlukning kunne Zahrtmann datere: »Tiden for de andre Kapellers [heriblandt Skt. Salomons'] Forfald kan sættes til Ærkebisp Byrge Gunnarssøns Dage. Da Lybækkerne i 1510 blussede Bornholm af, kom ogsaa hans Sind i Brand; og han lod Hansestædernes Kirker i sit Stift lukke og lægge øde. Mærkes kan det, at Allinge Bykirke skønnes opført just ved denne Tid og saaledes kan være blevet Salomons Kapels Afløser.«³¹

Muligvis var Østersøens rige sildefiskeri den bagvedliggende årsag til opførelsen af Skt. Salomons Kapel i starten af 1300-tallet, idet kapellet kan have ligget ved et af sildemarkederne langs de bornholmske kyster. Angiveligt stod sildene ind imellem så tæt, at en hellebard kunne blive stående af sig selv i stimen. Træsnit af sildefiskeri fra Olaus Magnis Historia de gentibus septentrionalibus fra 1555.

²⁶ Zahrtmann 1913, 155-166.

²⁷ »Ydermere taler alt for, at de nævnte Hansestæder have ladet bygge disse Kapeller, hvis Opførelse skønnes at maatte henføres til Tiderne omkring Aar 1300. (...) Naar det lidet mægtige Gripvold følte Trang til eget Kapel og egen Præst i Rønne, vilde sikkert de stærke prøjsiske Stæder ikke undvære disse Goder paa deres Fiske- og Handelspladser paa Bornholms Nordostkyst fra Aarsdale til Allinge.« Zahrtmann 1913, 168-169.

²⁸ I dag alle beliggende i Polen og med de polske navneformer Braniewo, Elblag og Gdansk.

²⁹ Zahrtmann 1913, 169. Belæg for de tre nævnte hansestæders fiskerimæssige tilknytning til Allinge-Sandvig er præsenteret af Zahrtmann i Trap 1921, 562.

³⁰ Om greifswalderne i Rønne, se f.eks. Rasmussen 1992.

³¹ Zahrtmann 1913, 169-170.

Ligesom Marius Kofoed Zahrtmann afviste helligkilden som den primære forklaring på kapellets opførelse, således var omvendt også Johan Bulmer ret afvisende overfor sin modparts forklaringsteori: »Naar man gør sig nærmere fortrolig med Egnens Terrænforhold, maa man finde det helt usandsynligt, at der har været en middelalderlig Fiskerby nær Salomons Kapel eller overhovedet paa Hammeren. Men ligesom Lejlighedsfiskere i Sandvig ogsaa i vore Dage i nogen Maade benytter den foran nævnte Havn Krokaas, ved hvilken de har en Smule Materialskur, og til hvilken en gammel Sti fører fra Sandvig, saaledes er det ikke uantageligt, at der i en eller anden Periode af Middelalderen har ligget et Par simple Fiskerhytter nære denne Havn; men disse har i alt Fald sikkert været uden nogen Betydning til at begrunde Opførelsen af Salomons Kapel.«³² Heller ikke tanken om polske og tyske besøgende ved kapellet fandt Bulmer videre besnærende: »Om Salomons Kapel (...) overhovedet har været benyttet af udenlandske Sildefiskere og Sildeopkøbere er meget usikkert.«³³

Senere tiders historiske præsentationer af Skt. Salomons Kapel har ikke bragt nye forklarings-teorier til torvs. Generelt har de i stedet valgt at kombinere Zahrtmanns og Bulmers teorier, således at både et sildemarked og en helligkilde knyttes til kapellet, dog med størst betydningsmæssig vægt til markedskirken. I Bornholms-bindet af *Danmarks Kirker* fra 1954 blev det f.eks. således vurderet, at Zahrtmann havde gjort ret i at identificere »fiskerne« i præsteindberetningen af 1624 med de hanseatiske stæders udsendte fiskere og opkøbere i sildemarkedssæsonen, hvilket også de relativt mange fundne nordtyske og polske 1300-talsmønter i kapellets gulv støtter: »Øens af udlændinge besøgte fiskebaser må derfor have været mange af tal, hvilket gør det sandsynligt, at beretningens fiskere ikke alene har været de få lokale næringsdrivende, men en samlebetegnelse for alle dem, det hanseatiske sæsonfiskeri drog til stedet, hvor ærkebispens slot garanterede lov og orden.«³⁴

Hvem var Skt. Salomon?

Et sidste forhold, der har givet historikerne anledning til spekulationer vedrørende Skt. Salomons Kapel, er kapellets navngivende helgen: hvem er i grunden denne Skt. Salomon? Den i eftertiden bedst kendte Salomon er den bibelske konge af Israel og søn af kong David, og M.K. Zahrtmann synes da også at have accepteret denne navngiver uden videre betænkeligheder – faktisk anså han navneforbindelsen som belæg for kirkens betydelige alder: »Navnet er gammelt, – ingen vier nu til Dags en Kirke til Jødelands magiske Konge.«³⁵ Johan Bulmer turde ikke helt afvise den kongelige navngiver, men åbnede også op for andre tolkningsmuligheder: »Om det er Jødelands gamle Kong Salomon eller en anden Salomon, som Kapellet er benævnt efter, kan ikke med Sikkerhed afgøres. Meget muligt er

³² Bulmer 1926, 120-121.

³³ Bulmer 1926, 121.

³⁴ DK, 330. De otte udenlandske mønter stammer fra Hamburg, Lüneburg, Lübeck (2), Mecklenburg, Garz (på Rügen), Uznam (ud for Odermündingen), Stargard (ved Szczecin) og Tyske Orden.

³⁵ Zahrtmann 1913, 128.

Kapellet opkaldt efter en af de flere i Middelalderen, ogsaa her i Norden og ved Danmarks Ærkebispesæde, forekommende højere katolske Gejstlige af Navnet Salomon. Nogen pavekaaret Helgen af dette Navn kendes ikke.»³⁶ Helgennavnet var dog tilsyneladende ikke et spørgsmål, som ellers optog de to samtidige og internt uenige forskere i kapellets historie.

Heller ikke fra den etablerede stednavnelitteratur er der megen hjælp at hente med henblik på den salomoniske navnebrug på Bornholm og Christiansø. I det bornholmske bind af *Danmarks Stednavne* fra 1951 menes kapel og kilde opkaldt efter »en ellers ukendt helgen«,³⁷ mens John Kousgård Sørensen i *Danmarks Sø- og Ånavne* fra 1987 kæder Salomons Brønd på Christiansø etymologisk sammen med de to Salomon-stednavne på Bornholm, som alle værende opkaldt efter »en ukendt lokalhelgen«.³⁸

Kort over udbredelsen af dominikaner-konventer i middelalderens Skandinavien og langs Østersøkysten ved udgangen af 1200-tallet med markering af de omtrentlige provinsgrænser. I 1301 blev den nordlige del af provinsen Teutonia udskilt til en selvstændig provins ved navn Saxonia. Ved en ny provinsreform i 1517 overgik konventerne i Reval, Haderslev og Slesvig fra Dacia til Saxonia.

Den første og hidtil eneste større overvejelse om Skt. Salomons identitet findes i *Danmarks Kirker* fra 1954.³⁹ Ifølge Erik Skov, der stod for de historiske indledninger i seriens bornholmske bind, var det næppe videre sandsynligt, at man i den kristne middelalderkirke ville titulere jødekongen som en helgen, og da endnu mindre indvie en kirke til ham. Problemet er imidlertid, at middelalderens ellers ganske righoldige katalog over kristne helgener næsten ingen kandidater har oplistet under navnet

³⁶ Bulmer 1926, 116-117.

³⁷ *Danmarks Stednavne* bind 10, 66-67 og 73.

³⁸ *Danmarks Sø- og Ånavne* bind 6, 20.

³⁹ DK, 229.

Salomon. Blandt de få nævneværdige muligheder er to helgenkårede hertuger fra henholdsvis 500- og 800-tallets Bretagne, men selvom en tredje bretonsk helgen formentlig har givet navn til Skt. Samson Kirke og -Kloster i Halsted på Lolland,⁴⁰ så er der ikke noget, der umiddelbart indikerer tilsvarende bretonske forbindelser til kapellet på Hammeren.⁴¹ Det bedste bud måtte ifølge Erik Skov være en norditaliensk dominikaner, broder Giacomo Salomoni, der døde i 1314.

Inden vi ser nærmere på ham, er det måske værd lige at give en kort introduktion til den orden, som broder Giacomo tilhørte. Dominikanerordenen blev oprettet i starten af 1200-tallet af den spanske kannik Domingo Guzman, på dansk kaldt *Dominik*, med det formål at prædike i overensstemmelse med den ortodokse katolske kirkes lære, for derved at forhindre kætteriet i at brede sig. Dertil handlede Dominiks plan om at give så mange som muligt af Europas kristne mulighed for at høre gode og overbevisende prædikener, der kunne lære dem at leve rigtigt og dermed hjælpe med til at frelse deres sjæle. Ordenens egentlige betegnelse i middelalderen var da også *Ordo Predicatorum*, Prædikantordenen, og dens medlemmer kaldtes *fratres predicatorum*, prædikebrødre; ofte sættes forkortelsen *OP* efter en dominikaners navn for at vise ordenstilhørsforholdet. Fra 1400-tallet kaldtes ordenens brødre i Skandinavien tillige »sortebrødre« efter farven på deres kappe, mens »dominikaner«-betegnelsen er en efter-middelalderlig opfindelse. Dominikanerne tilhørte ligesom franciskanerne den type af klosterordener, der kaldes »tiggerbrødre« eller »tiggermunke«, idet de ikke måtte besidde ejendom og udelukkende skulle ernære sig gennem almisser fra det omgivende samfund. Dominikanerne kom til Norden i 1221, hvor de ved middelalderens afslutning havde oprettet i alt 31 klostre for brødre og fire nonneklostre, der tilsammen dannede en nordisk provins inden for ordenen kaldt *Dacia*. 15 af brødreklostrene lå i Danmark, hvoraf de nærmeste i forhold til Bornholm var placeret i Åhus og Lund. På Østersøens sydkyst fandtes nærliggende dominikanerklostre i Kammin og Greifswald (provinsen Polonia), samt i Stralsund (provinsen Saxonia).

Skt. Salomon kandidat 1: Broder Giacomo Salomoni OP?

Giacomo Salomoni blev født ind i en venetiansk adelsfamilie i 1231. Hans fader døde, da han endnu var dreng, og hans moder gik derpå i kloster hos cistercienserne, mens Giacomo voksede op hos sin bedstemoder. Som 17-årig gik han selv i kloster hos dominikanerne, hvorefter han gennem et langt liv virkede som præst og prior i regionens forskellige dominikanerklostre, først og fremmest i Forlì, hvor han døde i 1314. Når dominikanerbrødrene i Forlì efterfølgende mente, at deres afdøde prior burde helgenkåres, hang det bl.a. sammen med, at han havde særlige evner: dels kunne han gennem en form

⁴⁰ Senest underbygget af Lars Bisgaard i et endnu upubliceret symposieindlæg fra Det 28. Tværfaglige Vikingesymposium i Odense 15.05.2009.

⁴¹ Ifølge Lars Bisgaard kan den bretonsk-lollandske forbindelse mht. Skt. Samson bygge på, at vikinger har hjembragt Samsons relikvier efter plyndringer i Bretagne, og i princippet kunne en bornholmsk viking jo på samme måde have bragt rester af en Skt. Salomon med sig hjem til Hammeren, men i modsætning til Halsted haves der absolut ingen indikationer i kildematerialet på noget sådant.

for ekstase se ind i fremtiden, dels havde han ved flere lejligheder været i stand til at helbrede lammelser hos folk. Han havde også selv oplevet en mirakuløs helbredelse for kræft. Blandt Giacomos bedrifter talte endvidere, at han som ung skriftefader havde formået at få en lejemorder til at erkende mordet på den dominikanske missionær Peter Martyren, der blev helgenkåret i 1253. I 1315, tre år efter hans død, oprettedes en komité, der skulle arbejde for at få Giacomo Salomoni kronet til helgen. Helt lykkedes projektet dog ikke, i hvert fald ikke lige med det samme, idet broder Giacomo aldrig blev rigtig universelt kanoniseret, men kun opnåede det forudgående og mere regionalt funderede trin på stigen, *beatifikation*, hvilket skete for Forli i 1526 og for Venedig i 1568 – og for hele Dominikanerordenen så sent som i 1622.⁴² I Forli og Venedig dyrkes han endnu som lokal helgen i dag, hvor han ikke mindst anråbes af kræftsyge.

Men hvorfor skulle en norditaliensk dominikaner få indviet et kapel til sig på Bornholm ganske få år efter sin død i 1314? Erik Skov undrede sig da også selv lidt over dette i *Danmarks Kirker*, men forklarede det med, at kapellets formodede stiftere, ærkebisperne i Lund, i denne tid på grund af det anstrengte forhold til kongemagten havde brug for allierede ved pavehoffet og hos dominikanerne: »*“Forli’s apostel” har ganske vist levet så fjernt fra Danmark, at man helt uden forbehold måtte udskyde ham til fordel for en ellers fuldstændig ukendt dansk helgen af samme navn, hvis ikke netop de omved 1300 og lidt senere regerende ærkebisper, deriblandt provençaleren Isarnus, alle under stridighederne med kongemagten havde været mere end almindeligt henvist til samarbejde med pavehoffet og den kirkelige centralorganisation, og vel ikke mindst til dominikanerne, hvem inkquisitionen var overdraget, og som udmærkedes af teologisk lærdom og kyndighed i kanonisk ret.*»⁴³ I eftertidens historiske præsentationer af Skt. Salomons Kapel synes denne udledning almindelig godtaget og gengivet – f.eks. på den informationstavle, som Bornholms Kommune og Skov- og Naturstyrelsen har ladet opstille ved kapelruinen.

Jeg vil imidlertid hævde, at det er særdeles usandsynligt, at broder Giacomo Salomoni fra dominikanerklosteret i Forli skulle være den navngivende værnehelgen for kapellet på Hammeren. Da jeg som dominikanerhistoriker for nylig stødte på historien, vakte det for det første en umiddelbar undren hos mig, at Nordens

Den dominikanske Skt. Jakob Salomon af Venedig, 'beatus Jacobus Salomoni Venetus'. Siden 1954 har han været anset for den sandsynlige helgen bag navnet på Bornholms nordligste kapel. Billedet er hentet fra websitet www.santibeatii.it.

⁴² Butler & al. 1995, 177.

⁴³ DK, 329.

dominikanere i starten af 1300-tallet lige præcis skulle have valgt denne uden for Norditalien ellers aldeles ukendte dominikanerhelgen. Hvis ærkebispem i Lund virkelig tilbød ordenens nordiske provincialprior at indvie et kapel til en dominikansk helgen, var der et par mere oplagte kandidater at vælge imellem, såsom Skt. Peter Martyren, Skt. Thomas Aquinas og ordensstifteren Skt. Dominik selv. Dertil kommer, at det ville ligne middelalderens kirkeindvielsesmønster særdeles dårligt, at man som biskop skulle lade indvie en af bispekirkens egne kirker eller kapeller til en ordensgejstlig helgen for at takkes den pågældende orden. Det ville set med datidens øjne slet ingen mening give. Om noget skulle ærkebispem skænke selve kapellet til Dominikanerordenen eller give dem særlig gode beføjelser til at prædike i kapeller og kirker på Bornholm; at få et kapel opkaldt efter en for bornholmerne ukendt italiensk dominikaner ville ingen værdi have for ordenen. De vægtigste argumenter imod teorien er dog dels, at broder Giacomo Salomoni for det første slet ikke havde Kirkens anerkendelse som dominikansk helgen førend i 1500-tallet, dels at han selv da ikke kendtes som Skt. Salomon, men derimod kun – om overhovedet – bar Salomon som et identificerende tilnavn til sit egentlige helgennavn, der på latin var *beatus Jacobus Salomoni*, »Skt. Jakob Salomon«, men lige så ofte kaldtes *beatus Jacobus Venetus*, »Skt. Jakob af Venedig«. End ikke dominikanerne selv ville altså have vidst, hvem denne »Skt. Salomon« tilknyttet kapellet på Hammeren var!

Skt. Salomon kandidat 2: Broder Salomon af Århus?

Men hvis ikke Skt. Jakob Salomon af Venedig, hvem var Skt. Salomons Kapel så indviet til? Det officielle middelalderlige helgenkatalog rummer som nævnt reelt ingen alternative kandidater, men i en note til *Danmarks Kirker* nævnes faktisk endnu en dominikansk mulighed, som nok er en ekstra overvejelse værd: »Naturligst vil tanken falde på den broder Salomon fra Aarhus, en af ordensstifteren S. Domingo de Guzman's følgesvende, som støttet af kardinalen Gregor af Crescentia, der ved denne tid opholdt sig i landet, fik oprettet det første danske dominikanerkloster (i Lund 1222). Imidlertid finder vi ikke den svageste antydning af, at Salomon fra Aarhus nogen sinde blev holdt for hellig.«⁴⁴

Broder Salomon af Århus er omtalt i en dominikansk krønike fra 1260'erne, *Historia Ordinis Predicatorum in Dacia*, der handler om ordenens etablering i Norden.⁴⁵ Krøniken består af tre dele, hvor beretningen om Salomon og de første dominikaneres ankomst til Norden indgår i den første. Den anden del er en liste over de første dominikanske provincialpriorer i Norden (provinsen *Dacia*), hvoraf den sidste omtalte provincial døde i 1261, hvilket i hvert fald synes at datere denne del af krøniken. Den sidste del omhandler oprettelsen af ordenens konvent i Tallinn, hvorfor man mener, at i hvert fald redigeringen af krøniken i dens foreliggende form stammer herfra.

⁴⁴ DK, 334 (note 5).

⁴⁵ En nærmere præsentation af krøniken og dens udgivelseshistorik er sammen med selve originalteksten og en dansk paralleloversættelse webudgivet af undertegnede på www.jggi.dk/HOPD.htm.

Ifølge *Historia* var Salomon født i Århus og indtrådte i Dominikanerordenen i 1220 under et studieophold i Verona. Året efter blev han af Dominik selv udpeget til at være den, der skulle bringe ordenen til Danmark. Med anbefalingsbreve fra Dominik og paven fik Salomon til opgave at opsøge den danske kong Valdemar II og ærkebiskop Anders Sunesen for at bevæge dem til at tage imod ordenens brødre. Et sådan dominikansk anbefalingsbrev fra pave Honorius III til kong Valdemar II er endnu bevaret.⁴⁶ Broder Salomon rejste fra Norditalien ad landevejen til Brugge, hvorfra han fortsatte rejsen nordefter til søs. Imidlertid blev hans skib fanget af tåge og en frygtelig storm, der bragte det så langt på afveje som til Nidaros i Norge. Herfra vandrede han gennem fjeldene ned til Oslo, hvorfra han endelig nåede til København. Efter at have udstået stor møj og fare både til vands og til lands fik den århusianske broder Salomon en varm velkomst i sit hjemland, hvor ærkebiskop Anders Sunesen ifølge krøniken besluttede, at alle danske stifter skulle have et kloster af Dominiks orden, og som det første af disse oprettedes i 1222 et konvent i ærkebispestaden Lund. Broder Salomon nævnes ikke igen i krøniken og kendes ikke med sikkerhed fra andre samtidige kilder. Det er dog muligt, at han er identisk med den broder Salomon, der i 1257 blev betænkt med 5 mark af grevinde Ingerd af Regenstein i dennes testamente.⁴⁷ Det fremgår ikke eksplicit hvilken orden eller konvent denne broder Salomon tilhørte, men han står oplistet i testamentet imellem dominikanerkonventet i Roskilde, en broder Åstred og guardianen ved Roskildes franciskanerkloster, hvorfor det er sandsynligt, at han var tilknyttet et af Roskildes to tiggerklostre.

Som det ganske rigtigt anføres af Erik Skov i *Danmarks Kirker*, så haves der ingen andre belæg for, at den dominikanske broder Salomon af Århus skulle være blevet helgenkåret. Omvendt må vi også konstatere, at vi heller ikke har nogen andre oplagte, kendte helgenkårede Salomon'er at vælge imellem, hvilket må berettigede en søgen efter potentielle lokalhelgenemner blandt tidens hellige mænd af dette navn kendte i Østersøområdet. Og for mig synes den århusianske Salomon her at være den mest oplagte kandidat. Rimeligheden af denne påstand kan afprøves gennem fire spørgsmål.

Der findes ingen kendte bevarede billeder af danske dominikanere fra middelalderen, og derfor heller ingen af broder Salomon af Århus. Med mindre han da skulle være en af de dominikanerbrødre, der er afbildet på altertavlen i den dominikanske klosterkirke i fødebyen Århus, og hvis identitet ikke kan fastslås med sikkerhed. Detalje fra maleri på altertavle i Århus Vor Frue Kirke, formentlig udført af Claus Berg ca. 1509.

⁴⁶ Udgivet i DD (med dansk oversættelse i DRB) 1. rk. bind V nr. 194.

⁴⁷ »frater Salomoni«. DD 2 rk. bind I nr. 240.

1. Hvad skulle berettigge en helgenstatus hos Salomon af Århus?

Vi har intet kendskab til, at broder Salomon af Århus skulle have lidt en martyrdød, eksempelvis på Bornholm, så en mere uddramatisk vej til Paradiset må formodes. Gud kunne ifølge middelalderens religionsopfattelse også finde på at helgenkrone afdøde mænd og kvinder, der i deres jordiske liv havde levet særligt fromt og gennem deres gerninger forsøgt at fremme Kirkens sag og uselvvisk slidt for at redde sine medmenneskers sjæle. Måtte personen undervejs afsige sig personlige privilegier og døje med megen møje og fare for eget liv, så viste han eller hun allerede dér sit potentiale for Guds udvælgelse. Og dette er jo egentligt præcis, hvad den førømtalte krønike beretter, at Salomon gjorde. Før sin indtræden i Dominikanerordenen i Verona har han rimeligvis været i byen i embeds eller uddannelsesmæssigt medfør, og må således forventes at have været en ung mand af god familie og med gode karrieremuligheder foran sig. Dette opgav han til fordel for Dominikanerordenen, hvis mission var at sprede Guds ord til resten af verden og dermed i sidste ende redde så mange sjæle som muligt. For Salomons vedkommende var der tale om danske sjæle, idet han jo fik til opgave at introducere Dominikanerordenen i Danmark, og på den lange og besværlige rejse herop måtte han udstå store prøvelser både på Nordsøen og gennem de norske fjelde, hvor han kun akkurat undgik druknedøden gennem mirakuløs indgriben af ordensstifteren selv.⁴⁸ I København bevægede broder Salomon ærkebispens til at lade Dominiks orden få klostre i hvert et stift, og senere prises han i krøniken for med sin gode uddannelse og veltalenhed som tolk at have hjulpet kardinallegaten Gregor di Crescentia i dennes arbejde i Danmark. Salomon af Århus var altså gjort af samme stof, som tidens andre lokale helgener, såsom abbed Vilhelm af Æbelholt i Nordsjælland.

2. Hvordan ville Salomon af Århus blive anerkendt som helgen?

Hvornår eller hvor Salomon af Århus er død og begravet vides ikke, men fredeligt afdøde personers helgenværdighed viste sig typisk ved, at der efterfølgende spredte sig behagelige dufte ved deres grav, hvor små og store mirakler endvidere ville ske. Sandsynligvis har broder Salomon fundet sit endelige hvilested ved et dansk dominikanerkloster, f.eks. det han selv havde været med til at stifte i Lund, så hvis Gud efter døden havde taget ham til sig som helgen, har det i givet fald været i klosterkirken, at hans medbrødre har bemærket at noget mærkværdigt skete. Klosterets prior ville informere provincial-prioren derom, og sammen ville de underrette den lokale biskop – i Lunds tilfælde ærkebiskoppen. Dertil er der sikkert gået meddelelse videre til Dominikanerordenens øverste ledelse, men om også paven er blevet involveret er ikke sikkert – det var i hvert fald ikke nødvendigt. Dominikanerne i Forli

⁴⁸ I krøniken berettes det således, at »For mens skibet blev kastet hid og did på søen, næsten dækket af bølgerne, og alle, hinsides al menneskelig hjælp, ventede på denne bitre dødens dom og påkaldte Gud af hele deres hjerter, så førnævnte broder Salomon den salige Dominik, som samme år var vandret hen til Himmels rige, holde skibet oppe med sine arme. Derefter kom broder Salomon med stor møjsommelighed på grund af ufremkommelige veje og havets farer, ved den ædle hr. Skule Jarls hjælp, fra Nidaros til København, og dér fandt han ærkebiskoppen.«.

dyrkede førnævnte Giacomo Salomoni som lokalhelgen i deres kloster længe inden de pavelige godkendelser begyndte at komme i 1500-tallet, og det samme gjaldt ordenens store klostergrundlægger i 1200-tallets Polen, broder Jacek Odrowaz eller »Skt. Hyacinth«, som de lokale i Krakow vidste var blevet helgenkronet af Gud længe før paven gav dem papir herpå i 1594. I anden halvdel af 1200-tallet foregik herhjemme på samme måde en livlig helgenkult med centrum i Ringsted omkring den myrdede kong Erik Plovpenning eller »Skt. Erik«, der aldrig fik pavelig godkendelse som helgen. Kurien i Rom behøver altså ikke at have haft noget kendskab til en dansk Skt. Salomon. En bispelig anerkendelse var dog nødvendig, hvis helgenen skulle have status uden for klosteret og ordenen, og biskoppen ville til dette formål nedsætte en undersøgelseskomité, der dels skulle efterprøve vidneudsagnene om de hævdede mirakler, dels undersøge om den påståede helgen havde ført et liv, der kunne berettige til helgenstatus. Indvielsen af et kapel til Skt. Salomon på Bornholm ved indgangen til 1300-tallet kan altså ses som en mulig indikation på, at ærkebiskoppen i Lund har fundet en sådan eventuel komités rapport fyldestgørende for opnåelse af helgenstatus – i hvert fald i Lunde stift. Den udførlige omtale af broder Salomons bedrifter i krøniken *Historia*, der som nævnt menes at stamme fra midten af 1200-tallet, kan således meget vel tænkes at bygge på et hagiografisk materiale, som dominikanerne i givet fald selv ville have indsamlet, redigeret og stillet til rådighed for en eventuel undersøgelseskomité.

3. Hvilke motiver havde dominikanerne og ærkebisperne til at få Salomon af Århus helgenkåret?

Nutidige historikere har ofte svært ved at tro på mirakler, men uanset hvad der kan være foregået af fantastiske ting ved broder Salomons ukendte gravsted, så havde både dominikanerne og ærkebisperne også mere pragmatiske grunde til at anerkende Salomons helgenstatus. For dominikanerne i Danmark og i hele den nordiske provins Dacia ville det være en betydelig fjer i hættten, hvis man havde sin egen ordens- og provinshelgen. Dette ville være med til at understrege ordenens berettigelse og vigtigheden af dens arbejde i Norden over for danskerne; Salomon bragte Dominikanerordenen til Danmark, og for dette havde Gud gjort ham til helgen. Dertil kan det også have haft betydning, at ordenen med en helgenanerkendelse havde fået ærkebispernes anerkendelse – igen. Anders Sunesen havde som sagt givet brødrene en hjertelig velkomst tilbage i 1220'erne, men siden midten af 1200-tallet havde især Jakob Erlandsen og til dels hans efterfølger Jens Grand haft et temmelig anstrengt forhold til dominikanerne, der under ærkebispestridighederne i anden halvdel af 1200-tallet havde været ivrige støtter af kongepartiet.⁴⁹ Fra omkring indgangen til 1300-tallet synes de danske dominikanere imidlertid at have forladt den kongevenlige linie, og både kapeloprettelsen på Bornholm og en eventuel dominikansk helgenkåring i Lunde stift kan altså være udslag af en politisk vigtig forsoning imellem dominikanerne og ærkebisperne – i Danmark i almindelighed og i Lund i særdeleshed. Udover at

⁴⁹ Gallén 1946, 29-32 og 69-76; Jakobsen 2003, 16-18.

ærkebispens med sådanne træk kunne knytte de indflydelsesrige dominikanere til sin sag, så var det næppe heller uinteressant for Lunds ærkebiskop dermed endelig at få en lokal helgen i sit stift. Sådanne eksisterede der allerede adskillige af i Roskilde stift, og også bl.a. Viborg stift og det svenske Uppsala ærkestift havde sine lokale helgener. Det kunne vel ikke være rigtig, at Gud ikke også lod mirakler ske ved helgengrave i Lund, Danmarks og Nordens vigtigste kirkecentrum? Endelig kan det anføres, at ikke mindst i tiden efter år 1300 var en sådan ærkebispelig anerkendelse generelt værdifuld for dominikanerne, idet en omstridt pavebulle, *Super cathedram*, dette år indskrænkede tiggerordenernes rettigheder i hele Europa. I praksis ændrede bullen nok reelt ikke på så meget endda, men den gjorde i hvert fald, at det i tiden efter var rigtig fornuftigt af dominikanere og franciskanere at stå sig godt med den lokale bispemagt, der sad med nøglen til tiggerklostrenes privilegier og virkemuligheder.⁵⁰ Og nok så vigtigt var det også for de respektive ordener at signalere til omverdenen, at de nød en sådan gunst hos Kirkens regionale overmyndighed – en slags »middelalderkirkelig smiley-ordning«, om man vil.

At det netop var ærkebiskop Niels Jonsen, der i modsætning til sine forgængere og efterfølgere i sit testamente betænkte Skt. Salomons Kapel, gør os ikke meget klogere på kapellets baggrund. Ærkebispens var i hvert fald ikke specielt uvenlig stemt over for stiftets dominikanere. I samme testamente betænkes det dominikanske konvent i stiftsbyen Lund således med en mark sølv, hvilket byens nonne- og franciskanerkloster også fik, men dertil skænkedes dominikanerbroderen Bent af Åhus en bog, der menes at være den dominikanske mester Thomas Aquinas' teologiske storværk *Summa Theologia*. En prædikensamling, som ærkebispens gav til de bornholmske præsters fælles eje, kan ikke identificeres, men også den kan meget vel have været dominikansk, idet sådanne dominikanske værker vides at have været ganske populære ved domkapitlet i 1300-tallets Lund.⁵¹

*I eftertidens historieskrivning fremstilles Dominikanerordenen og biskperkirken ofte som to rivaliserende grupper i konkurrence om magt og penge på middelalderens religiøse marked. Indimellem var de da også i indbyrdes opposition, som f.eks. under ærkebispes-
stridighederne i Danmark i anden halvdel af 1200-tallet, men for langt det meste af middelalderen melder kilderne både i Danmark og det øvrige Europa samstemmende om et endog som regel særdeles godt samarbejde imellem de to gejstlige parter. Dette gælder også mellem dominikanerne og domkapitlet i Lunde ærkestift op gennem 1300-tallet. Billedet forestiller en dominikaner og en biskop, Skt. Dominik og Skt. Nikolaus, side om side.
Detalje fra alterbillede af Fra Angelico 1437.*

⁵⁰ Jakobsen 2008, 146-150.

⁵¹ Jakobsen 2008, 53-54 og 68.

4. Hvorfor lige indvie et kapel på Bornholm til en dominikansk Skt. Salomon af Århus?

Så vidt vides blev der aldrig oprettet et eneste kloster på middelalderens Bornholm. Nogen videre god forklaring herpå haves ikke. Jeg er ikke på vej til at udfordre denne historiske kendsgerning med et forslag om, at der har ligget et dominikanerkloster på Hammeren. Men at der *har været* dominikanere på middelalderens Bornholm, finder jeg bestemt sandsynligt. De to tiggerordener af dominikanske og franciskanske brødre er gennem tiden blevet behandlet af historikerne som et næsten udelukkende bymæssigt fænomen, og det er da også korrekt, at så godt som alle deres klostre lå inde i byerne, men faktisk foregik en ganske betydelig del af deres arbejde med at prædike, tage imod skriftemål og indsamle almisser i landområderne uden for byerne. Fra midten af 1200-tallet arrangerede begge tiggerordener det således, at der til hvert konvent blev udstukket et tilknyttet landområde, en *termin*, hvori kun dette ene af ordenens konventer måtte udsende brødre for at *terminere*, dvs. prædike og tigge.⁵² Bornholm har uden tvivl indgået i terminen til et af dominikanernes klostre i enten Lund eller Åhus, mens det i franciskansk sammenhæng formentlig har været terminsbrødre fra konventet i Ystad, der sendtes hertil. At de måtte krydse vandet i deres terminering afskrækkede bestemt ikke dominikanerne. I Norge vides 1400-tallets dominikanerkonvent i Bergen f.eks. at have udsendt en broder omkring 1000 km over Norskehavet til Lofoten, hvor han fungerede som præst og skriftefader for fiskerbefolkningen i vinterhalvåret.⁵³ I det hele taget synes Dominikanerordenen i Nordeuropa at have haft et nært forhold til søfolk og fiskere.⁵⁴ I Sverige drog brødre fra Sigtuna de godt 50 km ud til østkysten, hvor de prædikede og holdt messe for fiskerne dér.⁵⁵ På kirkegården i Oravais i den nordvestfinske skærgård står en stor sten, kaldt »Rosenkransstenen«, hvor bl.a. dominikanske præster menes at have holdt gudstjeneste under åben himmel for tilrejsende svenske fiskere.⁵⁶ I 1230 lod kong Valdemar II anlægge et fyr på Falsterbo Rev af hensyn til de søfarende, hvilket skete efter anmodning fra formentlig lybske dominikanere.⁵⁷ Og da slesvigske fiskere i 1250 fandt liget af den myrdede kong Erik Plovpenning i Slien, var det måske ingen tilfældighed, at de valgte at bringe deres uhyggelige og politisk farlige fangst op til netop byens dominikanerkloster.⁵⁸

De nordtyske hansestæder langs Østersøkysten vides ved flere lejligheder ligefrem at have indgået aftaler med hjembyens lokale dominikanerkloster om at få præster fra konventet med sig ud på sørejser i Østersøen, uanset om det som for byen Rostock drejede sig om feltpræster til forestående militærtogter imod Danmark,⁵⁹ eller om det var de dominikanerpræster, som bl.a. skibene fra Stralsund, Rostock og

⁵² Jakobsen 2008, 76-115; Jakobsen 2009.

⁵³ Gallén 1998, 145.

⁵⁴ Gallén 1958, 180; Jakobsen 2008, 102-104.

⁵⁵ Gallén 1998, 145.

⁵⁶ Gallén 1998, 140.

⁵⁷ DD 1. rk. bind IV nr. 102.

⁵⁸ *Scriptores Rerum Danicorum* (SRD) bind I, 24 og 209; SRD bind IV, 24.

⁵⁹ Ulpts 1995, 242; Jakobsen 2008, 103.

Lübeck bragte med sig til de skånske sildemarkeder på Falsterbo og Skanør.⁶⁰ Tilstedeværelsen af tyske dominikanere på Skånemarkederne var en evig torn i øjet på de danske dominikanere i Lund, der mente deres termineringsrettigheder krænkede derved, men i nationaljuridisk sammenhæng nød hansestædernes stadepladser på sildemarkederne faktisk samme status som nutidens ambassadegrunde – i markeds-sæsonen var de at betragte som de respektive byers egen jord, og på tysk grund, hævdede de tyske dominikanere, behøvede de kun hansestædernes tilladelse til at være. Sagen afstedkom en årelang strid ordensprovinserne imellem, der aldrig fik nogen entydig afgørelse; i praksis synes den mest udslagsgivende faktor at have været, om det var den danske konge eller de tyske stæder, der stod stærkest i deres interne magtforhold på det givne tidspunkt.⁶¹

Skulle dominikanerne i Norden ved indgangen til 1300-tallet pege på én af deres medbrødre, der var særlig egnet til at være helgen, måtte det være Salomon af Århus, der kunne betragtes som ordensprovinsens stifter. Set med dominikanske øjne burde Salomon desuden have appel til søens folk, idet han jo selv havde udstået store farer på sin sørejse fra Brugge til Nidaros, og faktisk gennem hjælp fra ordensstifteren Dominik havde reddet hele besætningen fra skibbrud. Internt i Dominikanerordenen var det heller ikke dumt at benytte netop Skt. Salomon som værnehelgen for et markedskapel på Bornholm, idet han jo som manden bag det første dominikanerkloster i Norden i særlig grad repræsenterede ordenens nordiske provins Dacia, en kærkommen markering over for eventuelle påtrængende tyske dominikanere på hanseatisk sejlads i den vestlige Østersø.

Nordens dominikanere var i højere grad end deres kontinentale medbrødre afhængige af transport til søs, med alle de farer, som dette medførte. Da ordenens brødre endvidere jævnfør den mobilitet, der lå i deres gerning, var nødsaget til at rejse mere rundt i Norden end klosterbrødre af andre ordener, har de sandsynligvis haft ganske tæt kontakt med fiskere og købmænd tilknyttet skibsfarten på Nordsøen og Østersøen. Billedet her forestiller egentlig dominikaneren Petrus de Cruce, der sejler over Middelhavet og knæler ved Den Hellige Grav, men det kunne i princippet lige så godt illustrere, hvordan nordiske eller tyske dominikanere ankom med skib til Bornholm og her forrettede gudstjeneste ved et alter nær borgen Hammershus. Tegning i pilgrimsskrift af ukendt kunstner, muligvis Fra Angelico, 1417. © Harvard College Library.

⁶⁰ DD 3. rk. bind V nr. 249; DD 4. rk. bind II nr. 370; Vorberg 1911 nr. 20; Karlsson 1901, 39; Ulpts 1995, 311.

⁶¹ Jakobsen 2008, 88-91.

Har der været dominikanere på Bornholm og ved Skt. Salomons Kapel?

Om Hansaen også bragte tyske eller polske dominikanere med sig til sildemarkederne på Bornholm er ikke til at sige med sikkerhed. Kilderne melder intet derom. Men *hvis* de havde egne præster med sig til klippeøen, er det højst sandsynligt, at nogle af dem - om ikke dem alle - har været dominikanere. Når f.eks. et købmandsgilde fra Greifswald i 1300-tallet lod oprette og drive et kapel ved Skt. Nikolai Kapel i Rønne, er det ikke utænkeligt andet end at medbragte polske dominikanerpræster kan have stået for messerne her. Dette kan måske ligefrem være forklaringen på, at det i et brev fra 1380 hedder, at greifswaldernes virksomhed i kirken ikke måtte være »...*til skade for sognepræsten sammesteds*,« hvortil der på denne tid formentlig sigtes til sognepræsten i Knudsker, hvorunder bykapellet i Rønne da sandsynligvis endnu hørte.⁶² Men også lokale, dvs. skånske dominikanerbrødre kan have gjort tjeneste for de udenlandske handelsbesøgende. Overalt langs de skandinaviske kystbyer, hvor Hansaen fra tid til anden lagde til, har vi beretninger om, hvordan fremmede fik dækket deres kirkelige behov hos lokale dominikanere.⁶³ F.eks. viser gavmilde testamenter fra lübeckborgeren Heinrich von de Brincke i 1357 og stralsundborgeren Johann Zepelin året efter, at de følte sig åndeligt knyttet til dominikanerne i henholdsvis Åhus, Lund og Helsingborg, i hvilke byer de tilsyneladende ofte har opholdt sig pga. deres arbejde.⁶⁴ I Bergen, hvor Hansaen havde eget kontor, havde et tysk købmandsgilde oprettet et sidekapel i byens dominikanerkirke,⁶⁵ og i det hele taget synes den nære forbindelse imellem tyskerne og dominikanerne her længe at have gjort dominikanernes forhold til byens domkapitel særdeles belastet.⁶⁶ Udlændingene kendte Dominikanerordenen hjemmefra og var således bekendt med hvordan det foregik hos dem, hvortil de veluddannede dominikanerbrødre ofte må have udgjort det mest fremmedsprogkyndige element i de skandinaviske byer. Udover at holde messe for eksempelvis tyske købmænd og tage imod deres skriftemål, så har dominikanerne også kunnet fungere som en slags lokale konsulenter og mæglere i forholdet til den lokale verdslige øvrighed.

Hanseatiske købmænd *kan* altså, som foreslået af M.K. Zahrtmann, have stået bag opførelsen af et sildemarkedskapel på den bornholmske Hammer. Ærkebissen og lokale kræfter kan også have ladet kapellet opføre for at tiltrække købmænd til handelspladsen. Uanset hvem der byggede kirken, kan messerne i kirken have været forestået af tilrejsende dominikanerpræster fra konventet i Lund eller Åhus under markedssæsonen. Men hvis kapellet vitterligt som her foreslået er indviet til en dominikansk lokalhelgen, Skt. Salomon af Århus, så foreligger også den mulighed, at dominikanerne *selv* lod kapellet bygge – med økonomisk støtte fra ovennævnte eksterne parter. Sådanne markedskapeller opførte

⁶² DD 4. rk. bind I nr. 442; DD 4. rk. bind II nr. 35; *Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen* bind I nr. 96; Rasmussen 1992, 61-64 og 67.

⁶³ Jakobsen 2008, 172-174

⁶⁴ DD 3. rk. bind V nr. 54; DD 3. rk. bind V nr. 114.

⁶⁵ Ullern 1997, 33-34.

⁶⁶ Jakobsen 2008, 153-154.

dominikanerne med sikkerhed ved sildemarkederne i Malmø og Dragør, og hvor kapellet i Malmø med tiden udviklede sig til et helt lille minikloster på helårsbasis under konventet i Lund, så forblev kapellet i Dragør tilsyneladende blot et sæsonkapel drevet med tilrejsende brødre fra konventet i Roskilde.⁶⁷ I Falsterbo vides tyske dominikanere fra Rostock at have fået tildelt en grund på byens område til opførelsen af et sådan markedskapel; grunden meddeles i øvrigt at have haft et areal på 20 x 50 fod, altså mere end 100 m², hvilket således kan have givet plads til en ikke helt ubetydelig kirkebygning.⁶⁸

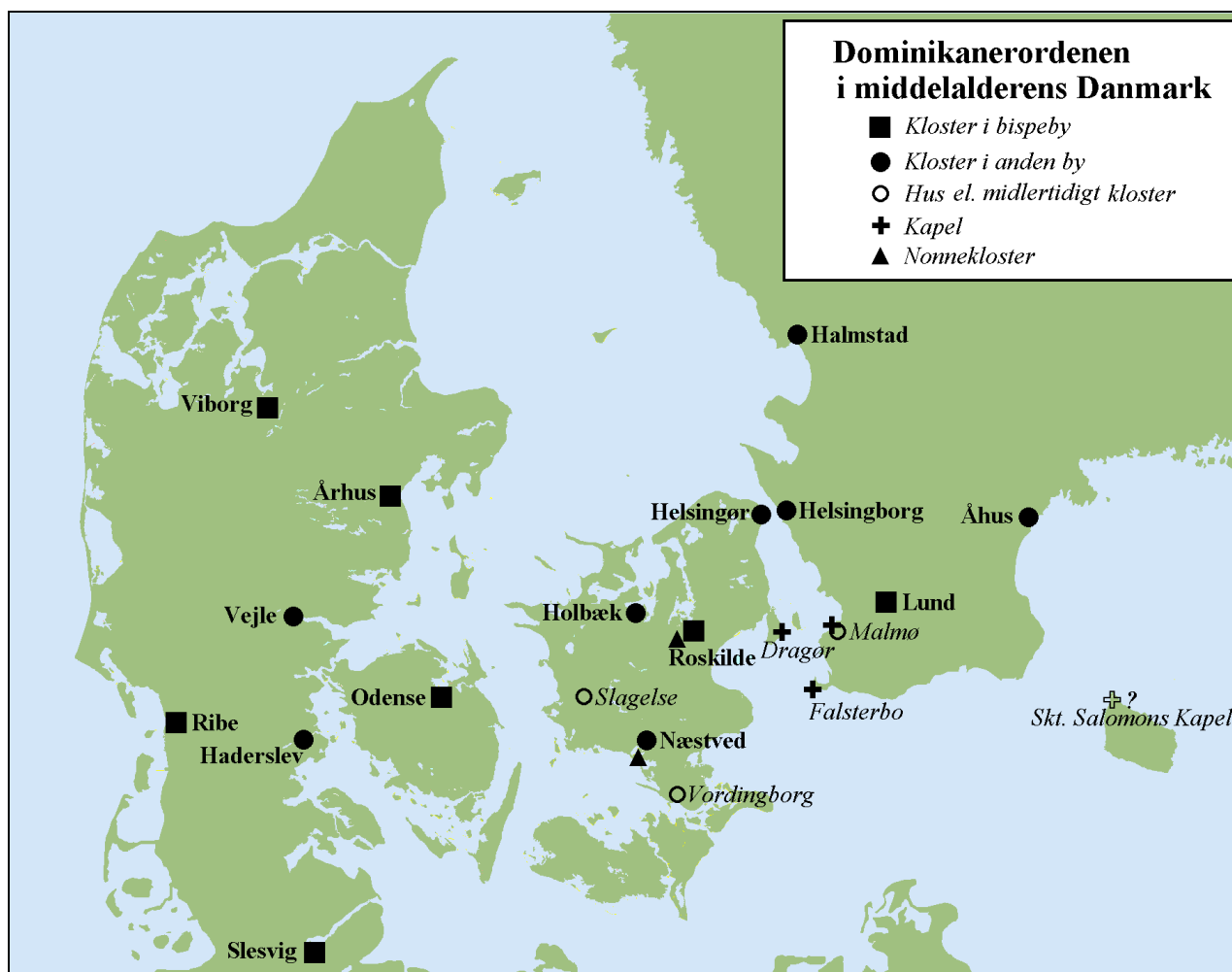
Skt. Salomons Kapel *kan* altså i teorien have været et tilsvarende dominikansk markedskapel rettet på gudstjeneste og andre religiøse tjenester for udenlandske gæster og lokale på sildemarkedspladsen nord for Hammershus. Kapellet har i så fald været betjent af tilrejsende dominikanske præster fra enten skånske eller hanseatiske konventer, der i markedssæsonen kan have haft deres bopæl i den lille træbygning sat på en stensyld, som arkæologerne har fundet spor af syd for kapellet inden for kirkegårdsgærdet; den til dette hus knyttede benævnelse »Munkebolig«, anført på landinspektør Lunds plan over området fra 1820, giver unægtelig interessante associationer i sådan retning.

Hanseatiske kogger har sat deres markante præg på havnemiljøet langs de bornholmske kyster i senmiddelalderen. I det østlige Danmark var de nordtyske og polske skippere især interesserede i fangst og opkøb af »Østersøens Sølv«, der i sensommeren og efteråret landedes og handledes livligt på sildemarkederne langs Øresund og på Bornholm. Udsnit af maleri af ukendt kunstner. © Cappelens Arkiv. Fra Imsen & Sandnes 1977, s. 47.

⁶⁷ Jakobsen 2008, 107-108.

⁶⁸ Vorberg 1911 nr. 21; Jakobsen 2008, 89.

Kort over dominikanske klostre, kapeller og termineringshuse i middelalderens Danmark. Foruden de egentlige kirker ved klostrene havde dominikanerkonventet i Lund et kapel med et tilknyttet hus i Malmø, konventet i Roskilde havde et kapel i Dragør og konventet i Rostock (provinsen Saxonia) havde et kapel på Falsterbo. Havde dominikanere ved et af konventerne i Skåne eller hansestæderne tillige et kapel på Hammeren?

Hertil kan kritiske røster med rette spørge, at hvis Skt. Salomons Kapel var ejet af Dominikanerordenen selv, burde tilhørsforholdet så ikke fremgå eksplicit af den ene samtidige omtale, nemlig ærkebiskop Niels Jonsens testamente fra 1379? Jo, det ville man normalt forvente, men i dette tilfælde kan det pga. det nære naboskab til Hammershus have været at regne for en selvfølge og således blevet skønnet tilstrækkeligt at bruge kapellets helgennavn; senere i testamentet omtales på samme måde to navngivne tiggerbrødre - henholdsvis en dominikaner og en franciskaner - uden at deres ordenstilhørsforhold fremgår af teksten, hvor disse imidlertid kendes fra anden sammenhæng. Den kritiske læser kan da yderligere spørge, om det ikke er sælsomt, at dominikanerne skulle have været fast repræsenteret med et kapel på senmiddelalderens Bornholm, uden at dette i øvrigt har sat sig spor i de skriftlige kilder. Men dertil kan svares, at noget tilsvarende vides at være lykkedes for dominikanerne i Dragør, hvor historikernes kendskab til kapellet her udelukkende er baseret på én eneste tilfældig og indirekte omtale,

der reelt slet ikke omhandler dominikanernes kapel, men derimod salget af en nabogrund, »..som ligger næst ved Sortebrødre Kapel af Roskilde.«⁶⁹ På samme måde kan den eneste overleverede indikation på dominikansk tilstedeværelse på Bornholm og ved kapellet på øens nordspids være dettes mystiske helgennavn - *Skt. Salomon*.

Alt dette er dog stadig blot at regne for endnu et bidrag til rækken af mere eller mindre kvalificerede spekulationer angående Skt. Salomons Kapel. Det sandfærdige svar om kapellets middelalderlige historie blæser fortsat i vinden over Hammeren.

Skt. Salomons Kapel på Hammeren set fra nord. Har middelalderens stier til og fra kapellet været benyttet af udstationerede dominikanske præster under sildemarkedssæsonen? Muligheden foreslås af nærværende artikels forfatter, men reelt ved vi fortsat intet med sikkerhed om historien bag det mystiske kapel på Bornholms nordspids. Foto af Sascha Helsengren Hansen 2009.

⁶⁹ Ældste Danske Archivregistraturer bind IV, 76.

Kilder og litteratur

- Bulmer, Johan (1926): 'Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren'. I: *Bornholmske Samlinger* bind 17, 116-126.
- Butler, Alban & al. (1995): *Butler's Lives of the Saints (May)*. Collegeville.
- Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. Udgivet af C. Nyrop, København 1895-1904.
- DK = *Danmarks Kirker VII : Bornholms Amt*. Udgivet af Nationalmuseet, København 1954.
- Danmarks Stednavne*, bind 10 ('Bornholms Stednavne'). Udgivet af Stednavneudvalget, København 1951.
- Danmarks Sø- og Ånavne*, bind 6. Udgivet af John Kousgård Sørensen, København 1987.
- Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807: Bornholm, Lolland-Falster og Fyn*. Udgivet af Christian Adamsen & Vivi Jensen, Højbjerg 1997.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, med danske paralleloversættelser i *Danmarks Riges Breve*. København 1938 ff.
- Gallén, Jarl (1946): *La Province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs I - Histoire générale jusqu'au Grand Schisme*. Helsingfors.
- Gallén, Jarl (1958): 'Dominikanorden'. I: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bind 3, 174-185.
- Gallén, Jarl (1998): 'Kökar, klosterbröderna och havet'. I: *Finland i medeltidens Europa* af Jarl Gallén, red. John Lind & al., Helsingfors, 110-152.
- Historia = Historia Ordinis Predicatorum in Dacia*, ca. 1261. Bl.a. udgivet i *Scriptores Rerum Danicarum* bind V, 500-502; af Simon Tugwell OP i *Archivum Fratrum Praedicatorum* bind 66, 68 og 70; af Per Bjørn Halvorsen OP i *Dominikus*, Oslo, 218-222; og med dansk paralleloversættelse af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen på www.jggi.dk/HOPD.htm.
- Imsen, Steinar & Jørn Sandnes (1977): *Norges historie* bind 4 ('Avfolkning og union 1319-1448'). Oslo.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2003): 'Da prædikebrødrene kom til Holbæk : Om de mulige bevæggrunde og samtidspolitiske forhold bag en dominikansk klosterstiftelse på Sjælland i starten af senmiddelalderen'. I: *Kirkehistoriske Samlinger* 2003, 7-35.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2008): *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*. Ph.d.-afhandling i middelalderhistorie, Syddansk Universitet, Odense. Kan downloades på www.jggi.dk/phd-afhandling.pdf.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2009): '»De tiggermunke fare omkring...« : om dominikansk og franciskansk terminering blandt middelalderens landboere'. I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:1.
- Karlsson, Karl Henrik (1901): *Handlingar rörande Dominikaner-Provinsen Dacia*, 'Historiska handlingar (rörande Skandinaviens historia)' bind 18:1. Stockholm.
- Rasmussen, Ebbe Gert (1992): 'I vor købstad Rønne : Greifswalderne på Bornholm i middelalderen'. I: *Bornholmske Samlinger* III. række bind 6, 57-80.
- Resen, Peder (1670-80): *Atlas Danicus : Bornholm*. Udgivet og oversat af Johannes Knudsen, København 1925.
- Rohmann, Aage (1957): 'Amtmand Urnes Bornholmsbeskrivelse 1745'. I: *Bornholmske Samlinger* bind 35, 51-109.
- SRD = *Scriptores Rerum Danicarum medii aevi*. Udgivet af J. Langebek & P.F. Suhm, København 1772-1878.
- de Thurah, Laurids (1756): *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Øster-Søen liggende, under det Kongelige Danske Herredømme blomstrende navnkundige Øe Bornholm...*, København. Genoptrykt som 'Bornholm og Christiansø', København 1968.
- Trap, J.P. (1921): *Kongeriget Danmark*, (4. udgave) bind 3. København.
- Uldall, F. (1906): *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*. København.
- Ullern, Inger-Johanne (1997): *Tiggerordenene i de norske middelalderbyene*. Hovedfagsopgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Ulpts, Ingo (1995): *Die Bettelorden in Mecklenburg : Ein Beitrag zur Geschichte der Franziskaner, Klarissen, Dominikaner und Augustiner-Eremiten im Mittelalter*. Werl.
- Urne, Johan Christian (1745): 'Bornholms Øe og Amt'. Udgivet af Aage Rohmann i *Bornholmske Samlinger* bind 35 (1957), 65-109.
- Vorberg, Axel (1911): *Beiträge zur Geschichte des Dominikanerordens in Mecklenburg I: Das Johanniskloster zu Rostock*, 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland' bind 5. Vechta.
- Zahrtmann, Marius Kofoed (1913): 'Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller'. I: *Bornholmske Samlinger* bind 8, 128-211.
- Ældste Danske Archivregistraturer*. København 1852-1910.